

Գագիկ Ժամհարյան

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲՈՒՆԱՃՆԵՆՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1936-1937 ԹԹ.

Մատնություն, զրպարտություն, անհատի պաշտամունք, քաղաքական բռնաճնշումներ, հասարակություն, բարոյահոգեբանական վիճակ, կուսակցական կյանք

1937թվականին խորհրդային Միությունում ծավալված քաղաքական բռնաճնշումները դարձան կոմունիստական ամբողջատիրոթյան բացասական կողմերի խտացումը՝ իրենց բացառիկ դաժանությամբ, հասարակական լայն ընդգրկվածությամբ, միլոնավոր խորհրդային մարդկանց ճակատագրերի խեղման, հասարակության բարոյալքման պատճառ: Քաղաքական բռնաճնշումների արձագանքներն արտահայտվեցին ամբողջ հասարակության մեջ, բոլոր մարդիկ՝ անկախ իրենց կուսակցական կամ դասային պատկանելությունից, զբաղեցրած դիրքից, իրենց մասնագիտությունից կրեցին իրականացված աննախադեպ քաղաքական հետապնդումների և բռնաճնշումների հետևանքները, որոնք հիմնականում պայմանավորված էին Կոմունիստական կուսակցության և Ի. Ստալինի բացարձակ իշխանությունը երկրում ապահովելու իրողությամբ: Ինչպես նշում է հայ պատմաբան Վլադիմիր Ղազախեցյանը, «Դժվար է վերարտադրել քաղաքական ու բարոյահոգեբանական իրադրությունը, որ հաստատվել ու տիրում էր երկրում նշված տարիներին: Առավոտյան մարդիկ արթնանում էին և շտապում տեղեկանալ, թե գիշերը ում են տնից տարել: Վախն ու կասկածը տիրել էր բոլորին: Մատնությունը ստացել էր համատարած բնույթ: Գործակալական ցանց էր ստեղծվել ամենուրեք՝ քաղաքացիական բնակչության միջավայրում, աշխատավայրում, բանտում ու աքսորավայրում: Նույնիսկ գեղարվեստական զրականությունն անկարող է նկարագրել այն սարսափելի ու ահավոր վիճակը, որ ապրեցին խորհրդային մարդիկ այն տարիներին»¹ :

Խորհրդային Հայաստանում զանգվածային բռնաճնշումներն սկսելու համար կուսակցությունը պատրվակ դարձրեց 1936թվականի հուլիսի 9-ին Բերիայի աշխատասենյակում Աղասի Խանջյանի մահը՝ կասկածելի հանգամանքներում: Կուսակցությունն այն որակեց որպես ինքնասպանություն և շրջանառության մեջ դրեց Խանջյանի՝ հակահեղափոխական, աջ-տրոցկիստ, ազգայնամոլ լինելու առասպելը, որ հրամցվում էր որպես ՆԳԺԿ-ի կողմից ապացուցված փաստ: «Ապացուցված» էր համարվում նաև այն, որ Խանջյանի հովանավորությամբ Հայաստանի Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի տնօրեն Ներսիկ Ստեփանյանը ստեղծել է հակահեղափոխական, աջ-տրոցկիստական, ազգայնամոլական խումբ, որին հարել են խորհրդային Հայաստանի պետական և կուսակցական բազմաթիվ հիմնարկներ²:

¹ Վլ.Ղազախեցյան, 1937-ը Հայաստանում, Երևան 2004, էջ 10:

² Տե՛ս Մանուկյան Ա., Քաղաքական կյանքը Հայաստանում 1920-1940 թթ., ՀԳԱԱ, «Գիտություն» հրատ, Երևան 2002, էջ 128:

1936-37 թթ. կուսակցական կյանքը սկսեց ընթանալ այս իրադարձությունների թե-
լադրանքով ստեղծված քաղաքական մթնոլորտի պայմաններում: Կուսակցությունը
մատնանշում էր հիմնարկներ, որոնք իբր թե հարել են նշված հակահեղափոխա-
կան խմբին, ինչը, բնականաբար, լուրջ վտանգ էր ստեղծում այս հիմնարկնե-
րի աշխատողների, կուսակցականների համար: Իսկ երբ 1937թ. օգոստոսի 21-ն
հարցաքննության ժամանակ երրորդ հարկի պատուհանից իրեն ցած նետեց Չայաս-
տանի ժողովուրդի նախկին նախագահ Սահակ-Տեր Գաբրիելյանը, Ստալինն այս
փաստը օգտագործեց Չայաստանի կոմկուսի ղեկավարության վարկաբեկման և
նոր բռնություններ սանձազերծելու համար: 1937թ. սեպտեմբերի 8-ի նրա նամա-
կում, որն ուղարկվել էր ՉԿ(Բ)Կ կենտկոմի բյուրին, նշվում էր, որ Չայաստանում և՛
տնտեսական, և՛ քաղաքական ու կուլտուր-մշակութային գործընթացները գտնվում
են բարձիթողի վիճակում, որ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը չէր կարող ինքնասպան լի-
նել՝ հաշվի առնելով նրա վախկոտ և հաշվենկատ բնավորությունը, որ նրան ստիպել
են այ քայլն անել, որ հայ ժողովրդի թշնամիները ազատ շրջում են երկրում, իսկ կու-
սակցության ղեկավարությունը բավական հաստատակամություն և վճռականություն
չի ցուցաբերում¹:

Կուսակցության կողմից կիրառվող քաղաքական հետապնդումների իրականաց-
ման մեխանիզմը բավականին պարզ էր: Նա հենվում էր մտացածին դավադրության
տեսության վրա՝ ըստ որի իբր Խանջյանը, Ստեփանյանը, Սահակ-Տեր Գաբրիել-
յանի սպանությունը կազմակերպողները միայնակ չէին կարող գործել, նրանց հետ
համագործակցողներին պետք էր բացահայտել, խստագույնս պատժել որպես
«խորհրդային ժողովրդի թշնամիներ»: Եվ ամեն մի նման «բացահայտում» ունենում
էր շղթայական ռեակցիայի ազդեցություն՝ իր հետ բերելով նոր մարդկանց, ընդգրկե-
լով ամբողջական կազմակերպություններ, հիմնարկներ, որոնք նույնպես կասկած-
վում էին հակապետական կամ հակակուսակցական գործունեության մեջ: Ինչպես
ցույց տվեցին այդ ժամանակաշրջանի հասարակական-քաղաքական իրողություն-
ները, կուսակցության կողմից սա ազդանշան էր, որով խթանվում էր մատնության
լայնածավալ գործընթացները երկրում: Այս իրադարձությունների ազդեցության
ներքո կուսակցական ապարատի բոլոր օղակները լծվեցին հակահեղափոխական-
ներին, տրոցկիստներին, վնասարարներին և քողարկված դաշնակցականներին
«բացահայտելու» «նվիրական» գործին: Մատնությունը դարձավ կուսակցական
առօրեականության ամենաբնորոշ երևույթներից մեկը: ՆԳԺԿ-ն և կուսակցության
մարմինները այնքան մեծ կարևորություն էին տալիս մատնությանը, որ մատնագրե-
րի ստացման գործընթացն անցնում էր հստակ փաստաթղթային ձևակերպումնե-
րով: Իսկական զավեշտ են հիշեցնում մատնագրերի ստացականները², որոնց տակ
ստորագրում էին կուսակցական պաշտոնյաները: Նրանց անունով տեղական պաշ-
տոնյաների, կուսակցական և պետական հիմնարկությունների աշխատողների

¹ Ստալինի նամակի ռուսերեն բնագիրը տես՝ «Բանբեր Չայաստանի արխիվների», դ2 (102), Երևան, 2003թ., էջ 85-86

² Տես ՉԱԱ, ֆ.1, ց.17, գ.87, ք.1-2:

վերաբերյալ ստացված մատնագրերը ցուցակագրվում էին, և այն պաշտոնյան, ում անուևով ստացվել էր մատնագիրը, ստորագրում էր ստացակամի տակ: Ստացվում է, որ մարդկանց ճակատագիրը որոշող այս նամակներն այնքան սովորական էին դարձել կուսակցական կյանքում, որ մատնագրերն ընկալվում էին որպես սովորական գրասենյակային փաստաթղթեր, ընդ որում՝ պարտադիր փաստաթղթեր: ՆԳԺԿ-ի կամ կուսակցության կենտրոնական մարմինները տեղական կազմակերպություններին մշտապես հարցումներ էին ուղարկում՝ պահանջելով ուղարկել մատնագրեր, որոնք կապացուցեին իրենց ուշադրության կենտրոնում հայտնված կուսակցական կամ պետական աշխատողի հակասովետական կամ հակակուսակցական գործունեությունը: Այսինքն, եթե նույնիսկ տվյալ անձնավորությանն ընդամենը կասկածում էին, նրան մեղադրանք առաջադրելու համար հիմք էին համարում ոչ թե օբյեկտիվ հետաքննությամբ ձեռք բերված ապացույցները, այլ նրա վերաբերյալ ստացված մատնագիրը: Բերենք երկու օրինակ: Ստորև ներկայացվող փաստաթուղթը նման հարցումներից մեկն է, որը ուղարկվել է ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի ղեկավար աշխատողների բաժնից ՆԳԺԿ-ի Լենինականի բաժնին, որտեղ մասնավորապես ասված է. «Կուսակցության նախկին անդամ Իսահակ Ալեքսանդրի Բարաթյանը կուսփաստաթղթերի ստուգման ժամանակ կուսակցության շարքերից հեռացվել է ակտիվ տրոցկիստ Սաֆյան Աշոտի հետ 1927 թվին սերտ կապ ունենալու պատճառով:

Խնդրում ենք անհապաղ հայտնել ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի ղեկավար կուսաշխատողների բաժնին, թե ի՞նչ վարկաբեկիչ նյութեր ունեք Բարաթյանցի դեմ»¹ Հաջորդ հարցումը արվել է Վարվարա Հակոբի Մխիթարյանի վերաբերյալ, որը 1927-29թթ. եղել է Լենինականի (այժմյան Գյումրի) դեպոյի կուսբջջի բյուրոյի անդամ և նույնպես հեռացվել է կուսակցությունից տրոցկիստների հետ կապեր ունենալու համար²: Ներկայացված փաստաթղթերը հաստատում են այն իրողությունը, որ մատնությունը կուսակցական մարմինների կողմից ըստ էության պատվիրվող գործողություն էր, որ անհրաժեշտ էր նոր ձերբակալություններ անելու համար: Մասնավոր կուսակցական աշխատողների զգոնությունը և, այսպես ասած, «հայրենասիրությունն» ստուգվում էր նրանով, թե կարողացե՞լ է որևէ մեկի մասին մատնագիր գրել, կարողացե՞լ է ինչ-որ «հակահեղափոխականի» կամ «ժողովրդի թշնամու» բացահայտել, մերկացնել: Նմանատիպ մի դեպքի մասին պատմում է Վանաձորցի վաստակաշատ մանկավարժ Խաչիկ Սահակյանը: Դեպքը տեղի է ունեցել 1936 թվականին և կապված է նրա հոր՝ կուսակցական աշխատող Սարիբեկ Սահակյանի հետ, որը նույն թվականին աշխատանքում ցուցաբերած առաջադիմության համար կուսակցական բարձր պաշտոնի է առաջ քաշվում Անի երկաթուղային կայարանում: Այստեղ նրա հետ նույն հարկի տակ բնակվում է նաև ընկերը, որին Սարիբեկ Սահակյանն առաջարկում է ստացած գումարն ամբողջությամբ ուղարկել տուն, որովհետև ինքը ունի միջոցներ և կարող են երկուսով բավարարվել վերապատրաստման դասերի ժամանակ: Հետագայում, երբ Սարիբեկի վրա մատերիալ են գրում, կանչում են բացատրություններ տալու, նա

¹ ՀԱԱ, ֆ.1, ց.17, գ.125, թ.1:

² Նույն տեղում, թ.3:

խնդրում է իրեն ցույց տալ մատնագրի տեքստը և ճանաչում է ընկերոջ ձեռագիրը: Չեղարկելով հանդիպելով ընկերոջը՝ իր հարցին, թե ինչու, ի՞նչ պատճառով է նման ձևով «վարձահատույց» եղել, վերջինս պատասխանում է. «Սարիբեկ ջան, մեղքս ի՞նչ թաքցնեմ: Ինձ կանչեցին և ասացին՝ դու ինչ կուսակցական ես, որ մինչև հիմա ոչ մեկի վրա մատերիալ չես գրել: Ես էլ մտածեցի՝ ում վրա գրեմ, որ ինձնից չմեղանա, հասկացա, որ քեզնից մոտիկ մարդ չունենեմ»¹ :

Հասարակության մեջ նման տրամադրությունները, ընդհանուր բարոյահոգեբանական մթնոլորտը մարդկանց կյանքը շեղում էին բնականոն հունից: Անգամ կենցաղային վեճերը հաճախ այնքան էին քաղաքականացվում, որ սովորական վիրավորանքն անգամ ստանում էր քաղաքական աստառ: Ասվածին խիստ բնորոշ է ժողդատավոր Ասատուր Ադամյանի օրինակը, որի կինը զուտ անձնական պատճառներով փոքրիկ վիճաբանություն էր ունեցել հարևանուհու՝ կուսակցության անդամ ոմն Մարգո Բաղդասարյանի հետ: Կուսկուլեգիայի քարտուղար Կուզնեցովին ուղարկած իր բողոքի մեջ Ադամյանը գրում էր. «Այս տարվա (1937թ.-Գ.Ժ) հուլիսի 3-ին նշված Մարգո Բաղդասարյանը, չնչին պատճառով վիճելով կնոջս հետ, փողոցային հայիոյանքներ ուղղելով նրա հասցեին, հրապարակային ձևով հայտարարում է, որ մեր ընտանիքը դաշնակների և հակահեղափոխականների ընտանիք է: Մարգո Բաղդասարյանի նման անհիմն, սադրիչ հերյուրանքը, որ վայել չէ կուսակցության անդամին, նպատակ ունի վարկաբեկել ինձ՝ կուսակցականին, բոլշևիկին, ով սովետական իշխանությանը նվիրված քաղաքացի է, տասնյակ տարիներ զբաղեցրել է քննիչի, ավագ քննիչի և ժողդատավորի պաշտոններ: Այս ամենն ինձ ստիպեց բողոքել կուսվերահսկողության հանձնաժողովին և թախանձագին խնդրել, որ քննեն քաղաքացի Բաղդասարյանի զանցանքը»²: Ադամյանը ներկայացնում է իր կուսակցական հարուստ անցյալը և բոլշևիզմի գաղափարներին ու գործին նվիրվածության ապացույցները: Իմիջիայլոց, հենց այս վերջին դրվագը ցույց է տալիս, որ Ադամյանը լավ էր հասկանում սովորական կենցաղային վեճի հնարավոր անբարենպաստ հետևանքները, որովհետև նշված Մարգո Բաղդասարյանի կողմից կնոջը հասցված վիրավորանքն ուղեկցվել էր այնպիսի արտահայտություններով, որոնցով կարող էին հետաքրքրվել համապատասխան մարմինները և հետապնդում սկսել նրա դեմ: Հավանաբար, այս նամակով Ադամյանը փորձում էր ապահովագրել իրեն:

Հաջորդ օրինակում վիճող կանանցից մեկը՝ ՀԽՍՀ Գերագույն դատարանի փոխնախագահ Կոնստանտին Տեր-Նակալյանի կինը, չէր բավարարվել հարևանի կնոջը վիրավորելով և նրա երեխային խփելով, այլ օգտվելով ամուսնու աջակցությունից՝ քաղաքական բամբասանք էր տարածել հարևանի ընտանիքի մասին՝ համապատասխան մատնագիր ուղարկելով կուսվերահսկողության հանձնաժողով:³

Նոր Բայազետի շրջանի Նորադուզ գյուղում 1937թ. Գերագույն խորհրդի ընտրությունների ժամանակ կուսակցության կողմից առաջադրված թեկնածուներից մեկի՝

¹ Հեղինակի անձնական արխիվ:

² ՀԱԱ, ֆ.91, ց.2, գ.680, ք.3:

³ ՀԱԱ, ֆ.1, ց.17, գ.101, ք.147:

Կալիպսե Կարապետյանի անձի շուրջ կրքեր են ծավալվում, որոնց կենտրոնում նույն գյուղի բնակիչ Արեգնազ Ասոյանի՝ վերջինիս հետ ունեցած անձնական թշնամանքն էր: Ցանկանալով խոչընդոտել Կալիպսեի՝ որպես ՅԽՍՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավորության թեկնածու առաջադրվելուն, Ասոյանը գյուղի քաղապարաստության խմբակի դասի ժամանակ հայտարարում է, որ Կարապետյանը շրջապատված է հակահեղափոխական հարազատներով, և որ ինքը պետք է մերկացնի նրան: Դեպքի վերաբերյալ խիստ զաղտնի զեկուցագրում նշված է, որ այս հարցով շրջանի կուսկազմակերպությանը կցված պաշտոնյան պարզաբանումներ ստանալու համար դասից հետո իր մոտ է կանչում Ասոյանին, և վերջինիս հետ պաշտոնյայի մոտ է հանկարծակի մտնում նրա տասնամյա որդին և «...սկսում է սպառնալ կցված ընկերոջը, որ վերջինս ճնշում է քննադատությունը, պահանջում է, որ նա ասի իր անուն ազգանունը, որպեսզի մատերիալ գրի նրա վրա»¹: Դեպքը, կարծում ենք, ժամանակաշրջանի բարքերի նկարագրման համար խիստ բնութագրական է՝ հաշվի առնելով այն, որ, նախ տասնամյա երեխան պատկերացում ուներ քննադատության ճնշման մասին և հետո՝ մոր շահերը ցանկանում էր պաշտպանել մատնագրով:

Ինչպես ԽՍՀՄ-ում, այնպես էլ Խորհրդային Հայաստանում ոչ բոլոր մատնություններն էին տեղի ունենում կուսակցության անմիջական ցուցումով: Կուսակցական կամ ոչ կուսակցական մարդկանց, սովորական քաղաքացիների անհատական նախաձեռնությունն այս գործընթացի մեջ նույնպես մեծ դեր էր խաղում, հետևաբար մատնությունները պետք է բացատրել ոչ միայն կուսակցության թելադրանքով, այլ նաև անձնական դրդապատճառների առկայությամբ: Սա բացատրվում էր այն հանգամանքով, որ 1930-ականների երկրորդ կեսին, մասնավորապես 1936 թվից հետո, երբ պետության կողմից սանձազերծվեցին լայնածավալ քաղաքական բռնաճնշումները, մատնությունը դարձավ անձնական խնդիրների լուծման, անձնական շահերի իրականացման բավականին արդյունավետ միջոց: Կուսակցության կողմից հասարակության մեջ անընդհատ քարոզվող ժողովրդի թշնամիների հանդեպ «զգոն» լինելու, նրանց բացահայտելու վերաբերյալ կոչերը իրականում կուսակցության վարած քաղաքականության հետևանք էին: Ընդ որում, քաղաքացիների կողմից այն պարզ գիտակցությունը, որ հայտնաբերված «ժողովրդի թշնամիների» գործերը սովորաբար օբյեկտիվ քննության չեն ենթարկվում, որ նրանց նկատմամբ գրեթե միշտ կիրառվում են պատժի խստագույն տեսակներ, շատերի մոտ առաջացնում էր անցանկալի մարդուց հեշտությամբ ազատվելու գաթակղություն: Հենց այս պատճառներով էր, օրինակ, կալանավոր Մուշեղ Խլոյանը բացատրում իր ձերբակալությունը: Նրան Խանջյանի սպանության առիթով հակախորհրդային արտահայտություններ անելու մեղադրանք էին առաջադրել: Կուսակցության Կենտկոմին ուղարկած իր դիմումի մեջ նա գրել էր. «Այս մասին մատերիալը տված են լինում մեր գյուղացի մի քանի անձնավորություններ, որոնք ունեին ինձ հետ անհատական, անձնական թշնամություն, որը զոյացել էր կոլխոզային աշխատանքների հուլի վրա, և այդ անձնավորությունները դեռ շատ վաղուց համախմբված աշխատում էին իմ նկատմամբ դավադրություններ

¹ ՀԱԱ, ֆ.1, ց.17, գ.137, ք.34:

պատրաստել, որը միայն նրանց հաջողվեց այն ժամանակ, երբ Խանջյանը կատարեց ինքնասպանություն»¹:

Մատնության զոհ էր դարձել նաև «Արարատ» տրեստի №6 բանջարեւածական արտադրամասի վարիչ Անուշավան Գևորգյանը, որին, իր պնդմամբ, զրպարտել էին նույն տրեստի աշխատակիցները և շրջանի կուսհրահանգիչ Վանուշ Շամիրյանը: Ծանոթանալով ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմ նրա ուղարկած նամակին՝ հետաքրքիր դիտարկումներ կարելի է անել: Նշված Գևորգյանն ինքը խոստովանում է, որ «կուսակցական զգոնության» առումով եղել է բավական ակտիվ: «Ես քննադատեցի... տնտեսության նախկին դիրեկտոր (տնօրեն) Պերժ Տարոնյանին և կուսկոմիտեի քարտուղար Գեորգի Գասպարյանին և մի շարք կոմունիստ ընկերների և դակումենտալնի (փաստաթղթերով) հաստատեցի, թե ոնց են խորհրդային տնտեսության ունեցվածքը զիզգագ ճանապարհներով թալանել...»²: Այնուհետև նա պատմում է, որ նշված Վանուշ Շամիրյանը կազմակերպում է տրեստի աշխատակիցների դեմփակ նիստ և պահանջում վերջ տալ իր մեղադրանքներին: Գևորգյանը, սակայն, չի դադարում և շարունակում է վարկաբեկիչ նյութեր ուղարկել արդեն տնտեսության նոր տնօրենի մասին, հենց սա էլ պատճառ է դառնում, որ շուտով ինքն է վարկաբեկվում և բանտարկվում երկու տարով: Այստեղ, կարծում ենք, նշված հիմնարկի տնօրենն իրեն ապահովագրում է նման «զգոն» աշխատակցից և վարկաբեկում նրան, որպեսզի ինքը չարժանանա նախկին տնօրենի բախտին: Հետաքրքրական է, որ Գ. Հարությունյանին արդեն կալանավորված Գևորգյանն իր դժգոհությունն էր հայտնում առ այն, թե ինչպե՞ս կարելի է այսպես ճնշել քննադատությունը և մարդուն կալանավորել երկու տարով՝ այն էլ նրան մեղադրելով աշխատակիցների ներկայությամբ: Նրա նամակի այս մասից կարելի է մի քանի ենթադրություն անել: Կամ այս Գևորգյանը չէր գիտակցում, որ իր անընդհատ բողոքներով ու քննադատությամբ վտանգում է աշխատակիցներին և ղեկավարությանը, ինչը քիչ հավանական է, կամ նա իսկապես ցանկանում էր ղեկավար պաշտոն ստանալ այդ հիմնարկում, կամ էլ պատկանում էր կուսակցականների այն խմբին, որոնք այնպես էին մարտել կուսակցական քարոզչամեթոդային պտուղները, որ իսկապես հավատում էին իրենց մատնիչ գործողությունների հանրօգուտ, համապետական նշանակությանը: Այստեղ նշենք նաև, որ չենք բացառում Գևորգյանի բարձրաձայնած փաստերի կամ մեղադրանքների ճշմարտացիությունը, պարզապես այս գործն ապացուցում է, որ խորհրդային շատ հիմնարկներում մատնությունը օգտագործվում էր որպես աշխատանքային հարաբերությունների, նաև անձնական հարաբերությունների հատկություն:

Շատերին կարող էր մատնության մղել անձնական վրեժխնդրությունը, շատերն ունենում էին առավել գործնական շահեր, շատերի մեջ խոսում էր ինքնապաշտպանության բնագոյը, ամեն դեպքում՝ ինչպես նշում է Վլադիմիր Ղազախեցյանը, այս շրջանում հասարակության մեջ գլուխ էին բարձրացրել մարդկային բնագոյի

¹ ՀԱԱ, ֆ.17, գ.89, ք.178:

² Նամակն ամբողջությամբ տես ՀԱԱ, ֆ.1, գ.17, գ.89, ք.90-91:

բացասական արտահայտություններ¹: Իրենց մատնությունը շղարշելով «կուսակցական զգոնությամբ», «բոլշևիկյան, պրոլետարական պարտքի գիտակցումով» մարդիկ վարկաբեկում և մատնում էին իրար: Այսպես, պետհամալսարանի այգու աշխատողներից մեկին դուր չէր եկել այն փաստը, որ այգու տնօրենը բղավել էր իր վրա: Համալսարանի կուսակցական կոմիտեի քարտուղարի հետ համագործակցելով՝ վերջինս հայտնում է, թե տնօրենն ասել է, որ «Խանջյանին վրացիներն են սպանել»²: Խորհրդային տնտեսություններից մեկի նախկին ղեկավար Բոգդանյանը, որին մեղադրել էին իր ենթակայության տնտեսություններում վնասարարության մասին տեղեկությունները անհետևանք թողնելու և վնասարարությանը աջակցելու ու մասնակցելու մեջ, այս մեղադրանքները համարում էր անհիմն և գրում, որ սա իր կողմից նախկինում կուսակցությունից հեռացված ոմն Միրզոյանի և Կիրակոսյանի մատնության հետևանքն է, որոնցից ինքը «այլ բան չէր սպասում»³: Փաստորեն այս մարդիկ ընդամենը վրեժ էին լուծել Բոգդանյանից իրենց կուսակցությունից հեռացնելու համար:

Վանաձորի մանկավարժ Խաչիկ Սահակյանը, չնայած պատկառելի տարիքին (87 տարեկան) հիշում էր իր պատանեկության տարիներից մի դեպք, որի ակնատեսն է եղել: Դեպքը տեղի է ունեցել Կիրովականում (այժմ Վանաձոր) քաղաքական բռնաճնշումների ժամանակ (ցավոք՝ հստակ տարեթիվը Սահակյանը չի հիշում, միայն հիշում է, որ այն տեղի է ունեցել պատերազմից առաջ): Նախկին աքսորականի վերադարձը որոշում են նշել ընկերները հարազատ մարդկանց մեղ շրջապատում և այս հավաքույթին հրավիրում են նաև Սահակյանի մորաքրոջ անունուն՝ Սացակ Հարությունյանին, որը աքսորականի ընկերն էր: Հավաքույթին մասնակցելիս է լինում նաև աքսորականի կինը, որը նրա բացակայության ժամանակ կապված էր եղել քաղաքի տեղական պաշտոնյաներից մեկի հետ՝ երեխաներին ապրուստով ապահովելու համար: Երբ հավաքույթի սկզբին առաջարկում են խմել ազատվածի բարի գալուստի համար, ներկաներից մեկը ընդդիմանում է՝ հայտարարելով, որ նախ պետք է խմեն առաջնորդի կենացը: Նախկին աքսորյալը առաջարկում է նախ խմել իր վերադարձի կենացը և ընկերը՝ Հարությունյանը, նրան պաշտպանում է: Աքսորականի կինը օգտագործում է առիթը, գնում է ՆԳժԿ-ի Կիրովականի բաժանմունք և մատնում ամուսնուն՝ հայտարարելով, որ վերջինս հրաժարվեց խմել առաջնորդի կենացը: Սահակյանը լավ է հիշում, թե ինչպես խնջույքի պահին ներս են մտնում զինվորական համազգեստով մարդիկ, ճշտում «մեղավորներին» և ձերբակալում: Նա պատմում է նաև, որ նրանք հոր հետ գնում են դատարան, սակայն նրանց թույլ չեն տալիս ներս մտնել: Փակ դատավարությունից հետո նախկին աքսորյալին և Սացակ Հարությունյանին 10 տարով աքսորում են Հայաստանից⁴ :

Անձնական վրեժխնդրությունից դրդված՝ նախկին ամուսնուն՝ բժիշկ Ղուկաս Ղուկասյանին, մատնել էր նաև ոմն Աննա Կոստանյան, որ չէր կարողացել ներել

¹ Ղազախեցյան Վ., 1937-ը Հայաստանում, Երևան, 2004թ., էջ 3:

² ՀԱԱ, ֆ.1, ց.17, գ.104, ք.39:

³ ՀԱԱ, ֆ.1, ց.17, գ.87, ք.85:

⁴ Հարցազրույց Խաչիկ Սահակյանի հետ (Հեղինակի անձնական արխիվ):

ամուսնու երկրորդ ամուսնությունը: Բժշկի մայրը այս գործի հանգամանքների մասին գրել էր անձամբ ԽՍՀՄ գլխավոր դատախազ Ա.Վիշինսկուն: Ըստ նամակի հեղինակի՝ հարսի մատնությունը պատճառ էր դարձել նրանց ընտանիքում որդու երկրորդ ամուսնությունից հետո լարված փոխհարաբերությունների, երբ Աննա Կոստանյանը սպառնացել էր անել այնպես, որ ամուսինը «կամ պատկանի իրեն, կամ՝ հողին» և ի վերջո որոշել էր իրագործել այդ սպառնալիքը¹:

Շատ հաճախ մատնություններն այնքան անհեթեթ էին, որ սրանց հիման վրա իրականացվող հետապնդումներն ուղղակի արքայադրոյի թատրոն էին հիշեցնում: Այս նամակը ուղղվել է ՀԿ(Բ)Կ Կենտրոն քաղաքատարկյալ Վաչագան Դերմոյանից, որին 1936 թվականին հեռացրել են կուսակցությունից և 1937-ին ձերբակալել: Նամակում նա մասնավորապես գրում է. «Ես 40 տարվա երկաթուղային բանվորի զավակ եմ և ինքս բանվոր: Ընդամենը 28 տարվա 14 տարին կոմերիտմիության մեջ և 6 տարի կուսակցության մեջ դաստիարակվեցի, պայքարեցի Լենինի-Ստալինի կուսակցության թշնամիների դեմ. ազնիվ ու բարեխիղճ աշխատում էի, չունեի ոչ մի զգուշացում անգամ, ոչ մի տրոցկիստական տրամադրություն մտքովս անգամ չի անցել, և ահա 1936թ. իմ թշնամիների խոսքով, նրանց սարքած զրպարտություններով ինձ...ցանկանում են դարձնել թշնամի: Հեռացրին աշխատանքից, կուսակցությունից, այժմ էլ բանտարկել են, թե ի՞նչ պատճառներով՝ խնդրում եմ ինքներդ ստուգեք այդ հանգամանքը, որ 1927-28 թվականներին՝ փոքր ժամանակ, թատրոն եմ խաղացել բանվորական ակումբում, և ինձ հետ խաղացել են թատրոնում նաև հետագայում տրոցկիստներ դուրս եկած Սիսակ Հարությունյանը և Խաչատուր Սուլթանովը: Թե ես ի՞նչ հանցավոր եմ, ես ինքս էլ չեմ հասկանում. որ նրանք տրոցկիստ են եղել, ես չեմ իմացել, ասում են՝ թաքցրել են...»²:

Նմանատիպ անհեթեթ պատճառով կուսակցության շարքերից հեռացվել էր նաև Արարատի ցեմենտի գործարանի կուսկոմիտեի քարտուղար Սուքիասովը: Վերջինիս տեղական կուսկազմակերպությունն առաջադրել էր արհմիութենական անբավարար աշխատանք կատարելու, գործարանում վնասարարության հետևանքները վերացնելուն ուղղված պայքարը ոչ պատշաճ մակարդակով կազմակերպելու և որպես «ժողովրդի թշնամի» ձերբակալված՝ գործարանի նախկին մատակարարման պետ Հովհաննիսյան ժորայի հետ կապեր ունենալու մեղադրանք: Վերջին մեղադրանքի վերաբերյալ կուսակցությունից հեռացված պաշտոնյան տալիս է հետևյալ բացատրությունը. «Իրականում ես կուսակցությունից հեռացվել եմ այն պատճառով, որ մի անգամ գործարանի տնօրեն ընկեր Նալբանդյանի և Հովհաննիսյանի հետ եղել եմ Դավալու գյուղում հայտնի մի կնոջ՝ Սավարի մոտ: Այս տատիկը հայտնի է ողջ Հայաստանում՝ որպես օձի կծածը բուժող: Ինձ, որպես եկվոր մարդու, ուղղակի հետաքրքիր էր տեսնել այդ կնոջը, նրա օձերը և հիվանդ գյուղացիներին: Ես միայն այդ պատճառով զնացի:...Իմ ճակատագրական սխալն այն էր, որ ես մատակարարման պետի՝ Հովհաննիսյանի հետ էի, որն այժմ ձերբակալված է որպես ժողովրդի թշնամի: Բայց չէ՞ որ այդ ժամանակ ոչ ոք չգիտեր, որ նա ժողովրդի թշնամի է»³:

¹ Նամակն ամբողջությամբ տես ՀԱԱ, ֆ.1, գ.17, զ.104, ք.52:

² Տես ՀԱԱ, ֆ.1, գ.17, զ.89, ք.78:

³ Տես ՀԱԱ, ֆ.1, գ.17, զ.86, ք.153-154:

Իսկ ահա միլիցիայի շարքային աշխատակիցներից մեկին 1937 թ. ձերբակալել են նրա համար, որ միլիցիայի Երևան քաղաքի վարչության գրադարանից վերցրել էր ընթերցանության համար գիրք, որի մեջ Կ.Վորոշիլովի և պետության մյուս ղեկավարների նկարների վրա գծեր էր քաշել: Դատապարտյալ միլիցիոների կինը Ա.Միկոյանին գրած նամակում նշում էր, որ իրենք համաձայն չեն ներկայացված մեղադրանքին մի պարզ պատճառով. նրա ամուսինը գիրքը վերադարձնելիս վրան գրել էր իր անունը և, ուրեմն, այստեղ դիտավորություն տեսնելն ուղղակի անիմաստ է, և հետո՝ գծերը հայտնաբերվել և նրան ձերբակալել էին գիրքը վերադարձնելուց երկու ամիս անց¹: Աշտարակի դպրոցներից մեկի աշակերտ Կարապետ Պետրոսյանին մատնել էին իբր հակահեղափոխական արտահայտության համար, որը նա թույլ էր տվել սոցիալիստական մշակույթի լենինյան տեսությունը մեկնաբանելիս. «Մի անգամ էլ աշակերտական ժողովում ընկ. Լենինի՝ կուլտուրայի մասին ունեցած հողվածների մասին խոսելիս՝ ես ասել եմ, որ սոցիալիստական կուլտուրան կազմում է բուրժուական կուլտուրայի շարունակությունը: Այս անհեթեթությունը ես դուրս եմ տվել հանճարեղ Լենինի մտքերը չհասկանալու առիթով»²: Պետրոսյանն իրականում արել էր արտահայտություն, որում ամբողջությամբ կրկնել էր Լենինի մտքերը³:

Այսպիսով, Կոմկուսի ներսում քաղաքական պայքարը, որ չէր դադարել սկսած 1924 թվականից, 1930-ականների սկզբին թևակոխեց նոր, վճռական փուլ: Սա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ կուսակցության առաջնորդ Ի.Ստալինի անձի պաշտամունքի հետևանքով սկսվեց նրա քաղաքական հակառակորդների հետևողական և զանգվածային ոչնչացումը: 1936-37թվականներին այս գործընթացն ուղեկցվեց քաղաքական լայնամասշտաբ հետապնդումներով, որոնց հորձանուտի մեջ հայտնվեց ամբողջ հասարակությունը: Խորհրդային Հայաստանը նույնպես չխուսափեց այս իրողությունից: 1936թ. հուլիսի 9-ին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Աղասի Խանջյանի սպանությունը Հայաստանում լայնածավալ քաղաքական բռնաճնշումների մեկնարկի ազդակ հանդիսացավ: Հայաստանի ազգաբնակչության կյանքը և քաղաքում, և գյուղում անցնում էր համատարած մատնության մթնոլորտում, որը «կուսակցական զգոնությունը պետության չնիրհող թշնամիների դեմ մշտապես պատրաստ պահելու անհրաժեշտության» կեղծ հիմնավորմամբ դարձել էր պարտադիր գործելակերպ բոլորի համար: Այս ժամանակաշրջանում արժեզրկվեցին կուսակցական բարոյախոսության հենասյուն հանդիսացող զաղափարները կուսակցության մեջ միասնության, խառնակիչների, բանսարկուների, կուսընկերներին վարկաբեկողների դեմ անհանդուրժուական պայքարի մասին: Հենց նման հատկանիշները տիրապետող դարձան կուսակցական կյանքում: Ստորագրված կամ անամուն մատնագրերը այն կարևորագույն միջոցներն էին, որոնցով ուժային կառույցները իրականացնում էին հետապնդումները: Երկրի քրեական օրենսդրությունն անգամ

¹ ՀԱԱ, ֆ.1, ց.17, գ.104, թ.98:

² Նամակն ամբողջությամբ տես ՀԱԱ, ֆ.1, ց.17, գ.89, թ.33-34:

³ . . . , издание пятое, « . . . , 1981 . . . , էջ 304-305:

հարմարեցվել էր բռնությունների զանգվածային իրականացման պահանջներին: Հասարակության մեջ տիրում էր հիվանդ բարոյահոգեբանական մթնոլորտ, վախը, զգուշավորությունն ու կասկածամտությունը: պատել էր բոլորին: Մատնությունները կատարվում էին շատ հաճախ նաև անձնական շարժառիթներով, սրանք դարձել էին անձնական հաշիվների մաքրման միջոց: Ձևավորված մատնության համատարած մթնոլորտի արդյունքում ոչ ոք ապահովագրված չէր «ժողովրդի թշնամի» պիտակից: Ո՛չ կուսակցական ստաժը, ո՛չ տարիների քրտնաջան աշխատանքով կուսակցությանն ու պետությանը նվիրվածությունը չէին կարող երաշխավորել մարդու անվտանգությունը:

Ստալինյան բռնությունները 1938 թվականից սկսեցին մարել և ժամանակավորապես դադարեցին, երբ Խորհրդային Միության գլխին կախվեց պատերազմի վտանգը: Խորհրդային իշխանությունը խուսափեց հասարակության մեջ դժգոհության տրամադրությունների սրացումից: Սակայն պատերազմից հետո դրանք ծավալվեցին նոր թափով և ավարտվեցին միայն Ի. Ստալինի մահից հետո:

Գագիկ Ժամհարյան, Քաղաքական բռնաճնշումները Հայաստանում 1936-37 թթ. – Հոդվածում քննարկվում է 1936-37թթ. Խորհրդային Հայաստանում կիրառված քաղաքական բռնաճնշումների հետևանքով հասարակության մեջ առաջացած բարոյահոգեբանական հիվանդ մթնոլորտը, երբ վախն ու համատարած կասկածամտությունը գերիշխում էին առօրեական հարաբերություններում, երբ մատնությունը դարձել էր սովորական երևույթ և խրախուսվում, ուղղորդվում էր կուսակցական մարմինների կողմից: Արխիվային փաստաթղթերի միջոցով փորձ է արվում բացահայտել այդ ժամանակաշրջանում արվող մատնությունների հիմնական կողմերը և դրդապատճառները:

Гагик Жамгарян, Доносы в Советской Армении в 1936-37 годах –
 1936-37

Gagik Zhamharyan, Denunciations in Soviet Armenia in 1936-37 – The article analyses the morbid-psychological atmosphere in the society which was the consequence of suppression in Soviet Armenia, when fear and distrustfulness dominated in everyday relationships, when treachery was a usual phenomenon and was stimulated by party members. By means of archive documents an attempt is made to reveal the main peculiarities and motives of treacheries of that period.

*Գագիկ Ժամհարյան – ՀԳԱԱ-ի Պատմության ինստիտուտի հայցորդ,
 ՎՊՄԻ-ի հենակետային վարժարանի պատմության ուսուցիչ*

